

KÖZLEMÉNYEK

KATONAPARASZTSÁG

(FÖLDESÚRI HADSZERVEZET A ZRÍNYIEK ÉS A ZÁGRÁBI PÜSPÖKSÉG
BIRTOKAIN — XVII. SZÁZAD)

N. KISS ISTVÁN

A magyar feudális állam katonai szervezete az 1526. évi mohácsi ütközetben egyértelműen csődöt mondott. A Habsburgok — ti. V. Károly német-római császár és a magyar trónra került I. Ferdinánd — szembekerültek a török terjeszkedéssel. Első katonai próbálkozásait nem kísérte szerencse, sőt 1541-ben a török elfoglalta Budát és befollyása alá vonva önálló államisághoz segítette Erdélyt. A szultán seregei a Balkánról mélyen benyomultak a Duna völgyébe: Magyarországon állandósult a török hadszíntér. Katonailag és politikailag a fő feladat — csaknem a XVII. század végéig — az oszmán birodalom további terjeszkedésének lefékezése, a magyarországi front, azaz a végvári rendszer kiépítése lett. A szinte megszakítás nélküli török háborúkban az elavult feudális, illetve a korszerű hadszervezet furcsa keverékét használták fel.¹ Jellemző azonban erre a vegyes összetételű katonai erőre, hogy a működésképtelen nemesi felkelést leszámítva minden formája zsoldosokra épült. Ez azt jelenti, hogy egy-egy hadjárat idején — ha a külföldről behozott katonaságot figyelmen kívül is hagyjuk — több tízezer hazai zsoldos egyidejű fegyverbe állítása válik szükségessé. A korabeli hadirendi táblázatok és zsoldjegyzékek egyértelműen igazolják ezt a katonai igényt. Kérdés, miként alakult ki Magyarországon a zsoldosságnak az a kiterjedt bázisa, amely ezt kielégíthette?

A magyar hadszíntér tipikus zsoldoskatonasága: a hajdúk rétege, a XVI. század elején alakult ki „marha-hajtók”-ból, szökött jobbágyokból, Balkánról menekült rác pásztorokból és a török pusztítás révén tömegesen földönfutóvá vált parasztokból. Az alapvetően deklasszált elemekből összekovácsolódott hajdúság oly réteggé vált, „mely való-

¹ 1550 körül pl. I. Ferdinánd haderejében a *mozgó* hadseregen és a várakat megszállva tartó *állandó* katonaságon kívül, a *megyéktől* és városoktól kiállított csapatok, az egyes főuraktól (vállalkozó-kapitányok) *királyi költségen* fenntartott huszár és hajdú alakulatok és esetenként a *nemesi felkelés* kontingensei keveredtek. *Demkó Kálmán*: Magyarország hadi ereje a XVI. században. *Hadtörténeti Közlemények* (továbbiakban HK), 1916—1917.

sággal kiesett a társadalomból”.² Antifeudális beállítottságuknál csak törökgyűlöletük erősebb. Mint a korabeli zsoldjegyzékek tanúsítják, a XVI. században a Habsburgok magyarországi haderejének zöme lovas és gyalog hajdúkból került ki.³

Történetírásunk már a múlt század végén tisztázta, hogy a magyarországi zsoldoshaderők fenntartása messze meghaladta a királyság anyagi erejét.⁴ Ferdinánd és utódai többi országuk, valamint a pápai és birodalmi segélyek ellenére sem tudták elkerülni az állam eladósodását, ami azután a 15 éves háború (1593—1608) katonai kiadásai miatt pénzügyi csődhez vezetett. Ez a századfordulón lezajlott megrázkódtatás, majd a 30 éves háború terhei lehetetlenné tették a magyarországi hadsereg fenntartását a korábbi szinten: tömegesen bocsátották el a hajdúkat. A szélnek engedett katonák szociális problémája és a török elleni védelem zsold nélküli megszervezésének igénye egyidejűleg jelentkezett a XVII. század elején. A megoldást a hajdúk letelepítése, az ún. katonaparasztság létrehozása jelentette.

Mielőtt a katonaparasztság XVII. századi szerepét elemeznénk, tekintsük át röviden azt a vele rokonságot felmutató és történeti előzményének tekinthető katonáskodási formát, amely már a XVI. században feltűnik és amelynek keretében nem zsolddal, hanem földdel, mentességgel elégítik ki a fegyveres szolgálatot teljesítő jobbágyokat. Az uradalmi várakban mindig is szükség volt bizonyos fegyveres erőre, de az efféle csapatok zsoldját nem tudták pénzben fizetni. Így a török veszély jelentkezésekor a vári őrszolgálatot ellátó, ún. „harcos jobbágyok” típusát elevenítették fel, illetve tartották fenn birtokaikon. Ezek a magánföldesúri katonaparasztok tulajdonképpen egy elavult középkori szervezeti formát testesítettek meg, olcsóságuknál és tömegüknél fogva azonban igen hasznosak voltak a török portyák elleni védelemre. Bár ez a katonaparaszti típus⁵ lényegileg mindenütt azonos helyzetű, elnevezésük a történeti fejlődés különbözősége folytán rendkívül változatos. A Tiszántúlon „servientes arcis”-nak, Világosvárott „equites libertini”-nek és „familiares castri”-nak nevezik őket.⁶ Erdélyben a földesúri katonaréteg — a „boér”-ek — részint kisenemesekből, részint már a katonai szolgálat révén megnemesedett parasztokból áll. A saját jobbágytelkük mentesítésével fizetett „plájaszok”, „gornyikok” és „krajnikok” a hegyi uradalmak katonaparasztságát képezik.⁷ A Délvidéken és Erdélyben gyakoriak a várvédelemre rendelt „bástyások”, akiknek mentesített rétege Fogaras uradalmában pl. még a XVIII. században is őrzi szabadparaszti helyzetét.⁸ Figyelmet érdemlő tény ezzel kapcsolatban, hogy Báthory István, aki Erdély fejedelmi székéből került a lengyel királyi trónra, az 1570-es évek-

² Szabó István: A hajdúk 1514-ben. Századok (továbbiakban Száz.), 1950., 194. o.

³ Acsády Ignác: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. HK 1888., 266. o.

⁴ Acsády Ignác: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt, 1526—1564. Budapest, 1888., 171—173. o.

⁵ A katonaparasztság európai típusait kitűnően elemzi Borosy András: A paraszti mílicia a középkori Európa hadseregeiben c. tanulmánya. HK. 1972., 462—504. o.

⁶ Országos Levéltár (továbbiakban OL.) D1 37 000. Anno 1525.

⁷ Takáts Sándor: A magyar Léhen és Holden. Száz. 1908., 332—333. o.

⁸ Takáts Sándor: A magyar erősségek. In.: Rajzok a török világból. II. k. Budapest, 1915., 96—97. o.

ben — magyar mintára — a lengyel koronauradalmakban megszervezte a szabad telken ülő katonaparasztságot (az ún. „kiválasztottakat”).⁹

Rendkívül nehéz ennek a XVI. század derekán már aktív szerepet játszó harcos jobbágyrétegnek országos számát meghatározni. Az 1553. évi adóösszeírásban (dica) 22 megye területén összesen 2901 parasztkatonát (servitor) sorolnak fel. Négyötödük abba a néhány határ menti megyébe (Zala, Vas, Szabolcs, Szatmár, Kraszna és Közép-Szolnok) tömörül, ahol szinte állandó határháború folyik a törökkel és az erdélyi fejedelemség erőivel;¹⁰ elhelyezkedésük egyértelműen utal szerepükre.

A katonaparasztság sajátos rendszere először a vend-szlavón határvidéken fejlődött ki. Ennek a területnek gyors pusztulása már a XVI. század első harmadában arra indította a bécsi udvart, hogy zsoldos alakulataitól függetlenül, katonaparaszti határőrrendszert építsen ki délnyugati határának védelmére. Erre a célra telepítette le Ferdinánd a Balkánról menekült rácokat és vlachokat, először 1538-ban, Varasd környékén.¹¹ A telepek katonai szolgálattal tartoztak és ennek fejében megkapták az elpusztult falvak földjeit. Mindenféle állami és földesúri adótól, vámtól mentesek voltak, sőt bizonyos feltételek betartása esetén még földjeikkel is szabadon rendelkezhettek. Vajdáik évi 50 forint zsoldot húztak, (egy huszár egy évi zsoldja!) s ezért 200 „Grenzer”-t kellett kiállítaniuk.¹² Bár a bécsi kormány a szlavón—horvát határvárakban továbbra is állomásoztatott német, horvát, magyar és rác zsoldos alakulatokat is, a század közepétől kezdve a katonaparaszti határőrség súlya és jelentősége állandóan nőtt.¹³ Közel 200 évvel később, a Száva menti határőrség megszervezésénél (1702) a császári resolucio, mintegy összegezve a történeti fejlődés tapasztalatait, így jellemzi a határőr telep helyzetét: „A katonai birtokot a határőrség minden teher nélkül kapja meg haszonélvezetre . . . , hogy azt a ténylegesen szolgáló, mint zsoldgyenértéket birtokolja, majd a szolgálatban őt követőre hagyja.”¹⁴

A pénz hiányában egyre csökkenő zsoldshaderőt a XVII. században a magyar hadszíntéren is a földesúri magánhadseregek, az uradalmak katonaparasztsága pótolja. Eszterházy nádor, 1641-ben, az udvarhoz felterjesztett helyzetjelentésében megállapítja, hogy a magyar végvárakban a szükséges katonaságnak csupán egy töredéke állomásozik és a nagybirtokosok a határsávban fekvő váraikban *saját* csapataikkal

⁹ Rusinski, Wladyslaw: Báthory István katonapolitikája és a lengyel parasztság. Agrártörténeti Szemle, 1968., 355—369. o.

¹⁰ N. Kiss István: A parasztság és a főurak 16. századi honvédő harcunkban. HK. 1954., 61—75. o.

¹¹ Rothenberg, Gunther Eric: The Austrian Military Border in Croatia, 1522—1747. Univ. of Illinois Press 1960. 29—30. o. és Somogyi Éva: A határvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században. Történeti Szemle, 1962., 149—172. o.

¹² Számuk, a zsoldos alakulatokkal együtt, 1573-ban már megközelíti a 6000 főt, de alig egyhatodik lovas, ami nagy hátrány a török rablóportyákkal szemben. Vanicek, Fr. Specialgeschichte der Militärgrenze. Wien, 1875. I. k. 71., 78. o.

¹³ „Although open hostilities with the Turks had continued since 1537, the Archduke was not forced to increase the number of mercenary troops in Croatia”. Rothenberg: The Austrian . . . (1. a 11. ljt.) 31. o.

¹⁴ Vanicek: Specialgeschichte . . . (1. a 12. ljt.) 131. o.

tartják fel a törököt.¹⁵ Birtokaiak biztosítása végett a magyar és horvát főurak rákényszerültek a határ védelmére, de zsoldoshadserveget éppúgy nem tudtak fizetni, mint a bécsi Haditanács. Ugyanekkor a XVII. század első évtizedeire már zsold nélkül maradt hajdúság kóbor katonatömegének szociális problémáját is meg kellett valahogy oldaniuk. A XVI. század folyamán alapvetően még zsoldból élő hajdúságot, amely most kenyerét veszítette, le kellett telepíteni, mégpedig olyan formában, amely lehetővé teszi katonai értékük hasznosítását. A XVI. században a hajdúprobléma — zsold, a XVII.-ben — telepítés kérdése!

Elsőnek Bocskai erdélyi fejedelem telepítette le 1606-ban kb. 10 000 leszerelt hajdúját néhány elpusztult tiszántúli város határába. Ez a századokon át példaképpül szolgáló fejedelmi privilegizálás, „hajdúvárosok” néven, olyan zárt településeket hozott létre, amelyeknek lakosai — az uralkodó parancsára történő hadba vonuláson kívül — gyakorlatilag minden földesúri függéstől mentesült szabad parasztokká lettek. Ez a fajta hajdúszabadság lényegében már a feudális rendszer fellazítását jelentette, s így érthető módon a birtokos nemesség dühös ellenkezésével találkozott. Az erdélyi fejedelemnek néhány esetben megkísérelték Bocskai művének folytatását, mint pl. Bihar megyében, ahol kb. 20 település („kis hajdúvárosok”) kapott szabadságot a jobbágyterhek alól, hogy fegyveresen szolgálja az erdélyi fejedelmet.¹⁶ Többnyire azonban ők is magánföldesúri, nem pedig fejedelmi minőségükben telepítették a hajdúkat. Vári mezővárosban (Bereg vm.) pl. 1638-ban a jobbágyok között több tucat telken ülő paraszt-hajdúra bukkan az adószedő. Jelentésében 34 gyalogos és lovas katonát sorol fel, akik az erdélyi fejedelmet szolgálják, s ezért adómentesek.¹⁷

A XVII. század első harmadában általánossá vált hajdútelepítésekénél szó sincs országos törvényben rögzített szabadságról, csupán a földesúr és a letelepített hajdúk megegyezéséről. Ezek a magánföldesúri hajdútelepítések közel állnak a már említett, középkori eredetű „harcos jobbágyok” szervezeti formájához, más szempontból viszont helyzetük a királyi határőrvidék katona-paraszságáéval is rokon vonásokat mutat. A kutatás eddigi eredményei szerint — a tanulmányunkban szereplő csáktornyai uradalom és a zágrábi püspök birtokának adatai nélkül — 75 helységben tudunk katonai szervezetű, földesúri hajdútelepítésekről,¹⁸ s ezeknek mintegy háromnegyede a Tiszántúlra, egynegyede a Dunántúlra esik.

Döntő többségében a hajdútelepítés a Tiszántúlon is földesúri jellegű. A Sajó-Hernád völgyi hajdúövezet egyik helységében, Szederkény faluban, 1651-ben 32 hajdúcsaládot ültetnek pusztatelekre. Hely-

¹⁵ *Marczali Henrik*: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Budapest, 1901., 555—571. o.

¹⁶ *Dankó Imre*: A Kétkörösköz-bihari hajdúság. Gyula, 1959., 19—20. o. A hajdúkérdés történetét legutóbb *Rácz István* összegezte: Hajdúk a XVI. században, Debrecen, 1969., 240 o., míg a hajdútelepítések okleveles anyagát, valamennyi eddig ismert forrást közölte, *Szendrey István* adta ki: Hajdúszabadságlevelek, Debrecen, 1971., 335 o.

¹⁷ „ad rationem ill. Principis Transylvaniae pedites cum equitibus sunt exempti No 34, qui decimam praestare recusarunt”. Vári oppidum, Bereg m. 1638. évi dézsmajegyzékében. OL E 159 Reg. dec. Bereg megye 1638.

¹⁸ *Rácz István*: Hajdúk ... (1. a 16. ljt.) 114—141. o.

zetüket az alapítólevél a következőképpen szabályozza: telket kapnak, mentesülnek a földesúri és a megyei adóterhektől, dézsmát sem kell adniuk. Személyükben, a földesúr parancsára, két hónapi ingyenes lovas szolgálattal tartoznak, de a harmadik hónaptól kezdve már zsold is jár nekik. A Csákyak bogyoszlói birtokán (Bihar megye) 1656-ban több faluban is találkozunk „jobbágyi hazat szolgálat nélkül bíró mezei katonák”-kal. Ugyancsak földre ültetett katonák („hajdúvárosiak”) szerepelnek a nagykárolyi uradalom (Szatmár megye) falvaiban is. Első említésük 1666-ból való, de csoportjuk megtalálható az 1701., 1716. és 1730. urbáriumokban is. Hasonló típusúak a Huszt városában mentes telek után szolgáló hajdúk és darabontok, akiket az 1711. évi urbárium említ.¹⁹ Noha a Tiszántúlon a hajdúság zöme magyar, a hegyvidéki Rákóczi-uradalmakban rutén hajdúkkal is találkozunk.²⁰ A Dunántúlon legelőször (1630) Nádasdy Pál telepít hajdúkat a Sopron megyei Tamásiban, amit rövidesen követ a Batthyányak kiterjedt hajdútelepítése a Rába mentén. Bár a Batthyány hajdúk letelepítésénél adódónak kisebb különbségek, helyzetük általában azonos a tiszántúliakéval. Noha számos hajdútelepet ismerünk Nyugat-Dunántúlon, az ott szolgáló hajdúk összlétszámáról nem sokat tudunk. A feudális rendben elfogalt helyüket „fegyveres szolgálat ellenében elnyert szabad paraszti állapotnak” kell tekintenünk.²¹ Ki kell emelnünk a királyi határőr-parasztok és a telekre ültetett hajdúk szolgálatának néhány közös vonását. Egyrészt, hogy a nekik juttatott föld végső fokon a király, illetve a földesúr tulajdonában maradt, másrészt, hogy bár katonai körzetükön (határszakasz) belül ingyen és időbeli korlátozás nélkül szolgáltak, ha más vidékre vezényelték őket, akkor néhány hét múlva már zsoldot kaptak.²²

Történetírásunk sokkal több adatot tárt fel eddig a tiszántúli, mint a dunántúli hajdútelepítésről, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy a Zrínyiek birtokain, illetve a zágrábi püspökség uradalmain kialakult katonaparasztság strukturáját, birtokviszonyait és katonai erejét tükröző iratanyag feltáratlan maradt. A Dráva és a Mura közének zöme a Zrínyiek csáktornyai uradalmához tartozott és maga az uradalom volt az a határőrvidék, amely a magyarnak maradt dunántúli részeket és mögötte Stájerországot védelmezte. Azzal arányosan, ahogy a végvári rendszer ereje csökkent, a Zrínyiek kiépítették a határ védelmét ellátó saját katonai szervezetüket. Nem tudjuk pontosan, mikor szervezték meg földesúri magánhadseregüket, de egy 1650 októberéből keltezett adománylevél a már meglévő keretek erősítéséről intézkedik. Ebben Zrínyi Miklós Goricsány, Giurgiancay és Hudossány falvak határában 19 új katonatelket létesít, „tekintvén hazánk javát, hasznát és előmenetelét és ennek a mi Muraközünknek török ellen

¹⁹ Bogyoszlói uradalom: OL P 72 Csáky lt. fasc 426. No. 1. — Nagykárolyi uradalom: OL P 397. Károlyi lt. 45 és 48/a csomó. — Huszti uradalom: uo. 98 csomó „B”. — *Dankó Imre*: A Sajó—Hernád melléki hajdútelepek. Sárospatak, 1955., 34—38. o.

²⁰ „Petrus Marin (decimator Rakoczien.) solet copiam Ruthenorum Sclopetariorum secum ad vindemiam abducere”. OL UC 58:9.

²¹ *Zimányi Vera*: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. Száz. 1960., 288. o.

²² *Somogyi Éva*: A határőrvidéki... (1. a 11. ljt.) és *Vanicék*: Spezialgeschichte... (1. a 12. ljt.)

való állását”.²³ Minden katonaparaszt saját lóval és fegyverrel készen álljon, „az hová kívántatik azonnal felüljön!” Szolgálatra fejében mind-egyikük egy fertály telket²⁴ kap, melyet szabadon bír és él, mindenféle földúri teher, beszolgáltatás és robot nélkül.

A magyar és horvát főurak összeesküvésének bukása után (1670) az egész csáktornyai uradalom — (ti. egyrészt a Zrínyi Péter-féle elkobzott, másrészt a Zrínyi Miklós örökösét illető birtokrész) — a kamara kezére került. 1672-ben a kamarai hatóságok összeiratják az uradalmi katonaságot. A kimutatás a huszárok és a hajdúk zöménél egyenként feltünteti egy-egy katonatelek szántó és rét tartozékait.²⁵ Ez a rendkívül gazdag forrásanyag, többek között lehetőséget ad a csáktornyai katonaság vagyoni és társadalmi tagozódásának vizsgálatára is. Az uradalmi katonaság gyalogosokból (hajdúk) és lovasokból (huszárok) áll.

A hajduság vagyoni megoszlása, 1672

	sessio	szántó	kaszáló	erdő
		iugerum-ban		
I. 144 hajdú	33,25	640,75	99,5	—
11 hajdú	csak domus!	—	—	—
II. 25 goricsányi hajdú	7,5	126,00	60,0	—
III. 4 hajdú vajda	3,5	99,25	14,5	—
IV. Csáktornya és Perlak 100 hajdúja	—	—	—	—
Összesen:	44,25	866,00	174,0	—

A hajdúk megközelítően azonos nagyságú telkeken ülnek és valamennyien paraszti származásúak. Megfigyelhető, hogy amelyik katonateleknél a kaszáló területe a szokásosnál kisebb, ott rendszerint az átlagosnál nagyobb szántót találunk. Egy-egy hajdútisztnek (vajdának) 3—4 hajdútelekkel felérő birtoka van. Az uradalmi lovas katonák sorában nemesek és parasztok egyaránt szolgálnak, s vagyoni megoszlásuk is sokkal élesebb különbségeket mutat, mint a hajdúságnál.

²³ Zimányi Vera: Egy Zrínyi irat. Irodalomtörténeti Közlemények, 1957., 125. o.

²⁴ A csáktornyai uradalomban a XVIII. sz. második felében az átlagos jobbágytelek típusa a quartale, mely 2 inquilinaria-nak felel meg és az eredeti teljes sessio egynegyedét (quartale = „fertály”) képezi. Hozzávetőleges kiterjedése 10—12 iugerum szántó és 2—3 iugerum kaszáló.

²⁵ „Conscriptio seu connumeratio Nobilium insulae Muraköz respectu bonorum per eosdem possessorum, nec non intuitu etiam certorum pagorum a laboribus Colonialibus exemptorum, alias ad partem Fisci Suse Mattis. Sacrae. Regii pertinentium et pro defensione Insulae semper arma capere obligatorum, ad mandatum Incltytae Camerae Hungaricae celebratae”. Anno 1672. OL UC 40:11.

A huszárság vagyoni megoszlása, 1672

	sessio	szántó	kaszáló	erdő
		iugerum-ban		
I. 16 huszár (52 lovas)	127,9	3144,00	454,5	79,5
II. 25 huszár (50 lovas)	74,3	2146,25	327,75	59,0
III. 16 huszár	18,25	521,7	75,3	—
IV. 82 huszár	39,9	1007,0	174,0	—
Összesen:	260,35	6818,95	1031,55	138,5

Bár az egyes lovas katonákra jutó földterület igen erősen ingadozik, a huszárságon belül négy vagyoni kategóriát lehet megállapítani. Az I. csoport azokból a nemes tisztekből és uradalmi familiárisokból áll, akiknek katonai birtokuk fejében 3—4 lovast kell kiállítaniuk. A szintén nemesekből álló és ugyancsak jelentős nagyságú földbirtokon ülő II. csoport tagjai egyenként 2 lovast tartoznak felfegyverezni és készenléltben tartani. Akik a III. csoporthoz tartoznak, azok már csak személyesen szolgálnak, de huszártelkük jóval nagyobb az átlagosnál. Akad köztük még nemesi származású is, de zömmel katonaparasztok. Végül a IV. csoportot az egyszerű (paraszt) huszárok alkotják. Miként a táblázat adataiból kitűnik, a nemes-huszárok sokkal gazdagabban vannak ellátva, mint a paraszt-huszárok. Összehasonlításként csak egyetlen példa: három tiszt 1312 iugerumos birtokából 12 lovast állít ki, míg összesen 1181 iugerum föld után 82 paraszt-huszár szolgál.

A földért szolgáló uradalmi katonaság nem zárt településekben, hanem a birtok egész területén szétszórva él. Látszik, hogy a szervezeti folyamatosan épült ki, mindig oda telepítettek katonaparasztokat, ahol éppen „szabad” föld akadt.²⁶ A katonai telkekre lekötött föld zöme jobbágyi eredetű pusztahely, de meglepően nagy a curiális és alodiális jellegű föld aránya is: 7684 iugerum szántóból 3112 iugerum — 40,5 százalék! — nemesi eredetű föld.

Ha mérlegelni kívánjuk, mennyibe került az uradalomnak a csáktornyai huszárok és hajdúk eltartása, csak az átlag katonaparaszt viszonyaiból indulhatunk ki. Egy közhajdú telkére átlagosan 4,5 iugerum szántó és nem egészen egy iugerum rét esett, míg egy közhuszár — aki saját lován kellett hogy szolgáljon — 12,3 iugerum szántót és 2,1 iugerum kaszálót kapott. (Ezek az adatok kb. megfelelnek a Száva

²⁶ Pl. az említett 1672. évi összeírás készítőjének bejegyzése: „ad vilam desertam fiscalem Gyurgiancz pertinentes terras iugera 126, fenilia iugera 60 — unde servire possunt pedestres No 25.” OL UC 40:11.

—Duna menti császári határőrvidék szervezésénél, 1702-ben alkalmazott kulcsszámoknak.)²⁷ Összegezve a két táblázat adatait, a következő arányokat kapjuk: 184 paraszthajdú eltartására 866 iugerum szántót, és 174 iugerum kaszálót adott az uradalom, míg 98 lovas katona ellátására 1528 iugerum szántót és 249 iugerum rétet kötöttek le. Ugyanakkor a nemes tisztektől és az uradalmi familitárisoktól kiállítandó 102 huszár 5290 iugerum szántójába és 782 iugerum kaszálójába került az uradalomnak!

Csáktornya uradalmi katonaságának ereje 1672 őszén 200 lovas és 284 gyalogos. Tíz évvel később, 1682-ben, a török támadás küszöbén az új összeírás 238 huszár és 154 hajdú nevét sorolja fel. 1672-höz képest bizonyos átszervezést figyelhetünk meg: a lovas katonák számát növelték, a gyalogságét kb. felére csökkentették.²⁸ Ez feltehetően további birtokrészek lekötését jelentette katonatartásra. Jellemző, hogy 26 lovas és 38 gyalog-hajdúnál külön bejegyzés utal arra, hogy ezeket a katonákat most emelték ki a parasztok közül.²⁹ A Zrínyiek a muraközivel azonos típusú magánhadsereget tartottak fenn horvát és dalmát birtokaikon is. Így pl. az 1672. évi kamarai összeírások a hreljni uradalomban 202, a buccari-grobniki birtokon 138 katonát vesznek számba.³⁰ Egy részüket, a Zrínyi-vagyon elkobzása után, feleskették a császárra és beolvasztották a határországba.³¹ A kamara 1679 körül pénzügyi kimutatást készített a Zrínyi-birtokok katonai terheiről, azaz a magánföldesúri hadsereg eltartási költségeiről. Eszerint „oppignorata et pro servitiis militaribus eliberata” — (zálogban és katonai szolgálat fejében mentesítve) — a muraközi uradalom jövedelmének 21,8 százaléka, az ozalyi uradaloménak 20,4 százaléka, a ribniki uradaloménak 52,5 százaléka, a buccari-i uradaloménak 27,3 százaléka és a grobniki uradaloménak 28,3 százaléka!³²

Nemcsak a Batthyányak vagy a Zrínyiek, hanem a korszak többi vezető szerepet játszó magyar és horvát főura is tartott magánhadsereget. A Frangepánoknak pl. egyedül boszilyevói uradalmukban 205 libertinus és vlach katonájuk volt.³³ Jó néhány hasonló, s még feldolgozásra váró forrásanyagból most csak egyet szeretnénk kiemelni és megvizsgálni: a legnagyobb horvát egyházi vagyon, a zágrábi püspökség uradalmainak katonatartó szerepét.

²⁷ A Duna—Száva völgyében a rendkívül elvadult, áradásos-bozótos területen a szokásos katonatelek dupláját szabták ki. Egy huszártelk pl. itt 24 iugerum szántóból és 5 iugerum kaszálóból állt. *Vanicek*: Specialgeschichte... (I. a 12. ljt.) 132—133. o.

²⁸ Csáktornya és Perlak 100 gyaloghajdúja hiányzik az összeírásból, talán azért, mert ezek nem földet kaptak, hanem az oppidumok állították ki őket. Ha ezt a körülményt figyelembe vesszük, a gyalogság számának csökkenése 1672-höz képest minimális. — Az 1682. évi összeírás egyébként nem közli a katonatelek földállományát. OL UC 40:11.

²⁹ „Nowi milites ex rusticis facti”. OL UC 40:11.

³⁰ Buccari és Grobnik uradalma, 1672: „libertini, qui militaria servitia praestant” 35, viachok 93, várőrök 10. OL UC 96:19. Hreljn uradalmában: fegyveres paraszt 170, katholicus vlach 12, libertinus 20. OL UC 96:18.

³¹ Lynch dominium, anno 1670. OL UC 95:48.

³² „Summarius Extractus universorum Bonorum Zriniano... Fiscalium... 1679 körül”. OL UC 93:65. Közölve N. Kiss István: Nagybirtokok árutermelése és külkereskedelme a XVII. századi Magyarországon. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967/1968., 142., 152. o.

³³ A Frangepán birtokok kamarai összeírása: boszilyevói uradalom, 1673-ban 166 libertinus és 39 vlach. OL UC 96:37. Libertinosokat említenek a szeverini uradalomban is. OL UC 93:64.

1769-ben Tauszy Ferenc zágrábi püspök halála után birtokainak ideiglenes kezelését a Kamara vette át. Ezzel kapcsolatosan Séllyei László horvátországi fiscalis provisor felmérte a püspöki jövedelmeket, összeírta a püspökség földbirtokvagyonát, s értékelést készített az egész vagyonról. Ez a XVIII. század második feléből származó urbárium-sorozat úgyszólván változás nélkül tárja elénk a XVII. századi földesúri magánhadsereg szervezetét és arányait. A püspökség birtokain a lovas katonaparasztokat praedialistáknak nevezik. Helyzetüket a következőképpen jellemzik: „fegyverrel és lóval szolgálnak, tizedet nem adnak... kizárólag lovon szolgálnak, az uradalom rendeletére háborúba vonulnak és visszahívásukig ott katonáskodnak”.³⁴ A fiscalis provisor egy másik jelentésében arra is kitér, miként szolgálnak a praedialisták, ha nincs lovuk: „vári őrszolgálatra rendelik őket, valamint a fából ácsolt határórtornyok javítására, táborba szállni és katonáskodni is tartoznak”.³⁵ A praedialistáknak mindig saját lovon, saját fegyverzetben és saját költségre kellett hadba vonulniuk.³⁶ Ugyancsak a zágrábi püspök katonaparasztojai, az ún. decimalisták, akik onnan kapták nevüket, hogy bizonyos katonai szolgálatok fejében a robot alól ugyan mentesültek, de a dézsmafizetés alól már nem. Mindig csak gyalog szolgáltak, főleg katonai célú építkezést és szállítást végeztek, vári őrséget adtak, „sőt ha sor került rá, háborúba mentek, ahol gyalogos katonaként teljesítették kötelességüket”.³⁷ Szemben a szabadparaszti helyzetű praedialistákkal, a decimalisták csak mint részben mentesített jobbágyok vettek részt az uradalmi katonai szervezetben. Éppen ezért nagy részük a XVIII. század közepére vissza is süllyedt a jobbágyságba.³⁸

Tekintve, hogy a már említett urbáriumok részletesen feltárják mind a jobbágyok, mind a praedialisták anyagi helyzetét: földterület (szántó, rét, szőlő, erdő), állatállomány, külön jövedelem, pl. malom, valamint a földesúri robot és járadék fizetési formáit és rendszerét, könnyen ítéletet alkothatunk a praedialisták vagyoni viszonyairól. Földben és állatállományban a jómódú paraszti szintet képviselik, amelyhez még hozzá kell számítanunk birtokuk uradalmi és állami adómentességét. A praedialista telket, mint katonatelket, még 1769-ben is élesen megkülönböztetik a jobbágy-sessióktól.

³⁴ „... armis serviunt et equis. ... Equestris tantum servitia praestant, prout Dominium demandaverit, etiam ad bellum progredi debent et ibidem militare usque tempus revocationis”. A zágráb-vugrai uradalom urbárium 1769. febr. 28. OL UC 102:10.

³⁵ „... si equis sunt provisi, si autem illis destituuntur ad arcenses vigilias applicantur, ... ad extractionem et reparationem ligneorum castellorum concurrere; ad castra etiam progredi et ibidem militare ... debent”. Séllyei László horvátországi fiscalis provisor jelentése (Reflexiones) 1769. május 11. OL UC 102:11/1. Filmtár 2362. sz.

³⁶ „... tempore belli cum proprio equo et vestitu, propriis etiam sumptibus comparando ad castra exire”. A topuszkói apátsági uradalom urbárium 1769. OL UC 102:15/c. Filmtár 2362. sz.

³⁷ „Sunt adhuc alterius ordinis incolae in his Bonis et vocantur decimalistae, quorum obligationis est, loco robotarum, decimas solvere, aliquas vecturas cum manualibus laboribus praestare, Arcenses et Castellares vigilias peragere, prout ordo veniret, ad bellum etiam progredi ... qua pedites ... servitia sibi incumbentia obire debeant”. Séllyei László jelentése (1. a 35. ljt.)

³⁸ 1732-ben Vunarczy helység (ivanicsi uradalom) 23 decimalista jobbágyát, akik addig várőrökként szolgáltak, megfosztják katonai mentességüktől és paraszti adózásra kényszerítik. Helyettük elrendelik 2 uradalmi hajdú tartását. OL UC 102:11/2. Filmtár 2362. sz.

Jobbágyságok és praedialisták a zágrábi püspökség birtokain, 1769

uradalom	colonus	prae-dialista	összesen	(közülük nobilis)
Topuszko	1210	308	1518	(15)
Körös megyei cserebirtok	—	—	—	—
Hrasztovicza	935	58	993	—
Dombra	162	12	174	—
Gradecz	298	61	359	—
Ivánics	291	165 75	531	(11)
Zágráb-Vugra	171	65	236	(18)
	3067	744	3811	(44)
Összesen:	80,4%	19,6%	—	—

(Az ivanicsi uradalomban 165 praedialista mellett még 75 decimalista is szerepel a katonaparasztok között.)

Mint a fenti táblázat mutatja, a püspöki uradalmakban minden ötödik paraszt — földesúri katoná! Tekintve, hogy ennek a katonai szervezetnek (praedialisták) a nemesi származású katonák mindössze 5,9 százalékát teszik ki, a püspöki huszárok és gyalogosok tömege egyértelműen katonaparaszt. Ha katonai szolgálatuk teljesítése közben át kellett lépniük az országhatárt, zsoldot is fizettek nekik,³⁹ (éppúgy, mint a királyi határőröknek). Számuk és arányuk a XVII. századi viszonyokat tükrözi, a török kiűzése után ugyanis nem telepítettek többé katonaparasztokat. Így pl. a gradeczi és a zágráb-vugrai uradalom azon falvaiban, amelyeket csak a XVIII. században népesített be újra a jobbágyság, már nem találunk praedialistákat.

A katonaparasztság történeti szerepének helyes értékeléséhez ismerünk kellene a különböző katonaparaszti csoportok kiváltságos helyzetének további sorsát a XVIII—XIX. században, egészen a feudális rendszer hivatalos felszámolásáig. Az a küzdelem, amelyet a katonaparasztok a török veszély elmúlása után már szabadságuk és kiváltságaik további fenntartásáért vívtak, rendkívül ellentmondásos, éppen ezért e küzdelem eredményességét — jelenlegi ismereteink alapján — aligha lehet egyértelműen meghatározni. Kétségtelen ugyanis, hogy a XVIII. század folyamán a nemesi vármegyék és a rendi

³⁹ „... extra autem limites regni Episcopilibus sumptibus militare usque tempus revocationis”. Ivanicsi uradalom, OL UC 102:11/2. Filmtár 2362. sz.

állam igyekeztek a katonaparasztságot refeudalizálni, azaz a jobbágy-sorba visszakényszeríteni — nem is minden siker nélkül. Kivéve a hét hajdúvárost, a kelet-magyarországi hajdútelepek népességét hosszabb-rövidebb huzavona után paraszti adózásra szorították.⁴⁰ Túlnyomó többségében hasonló sorsra jutott a Batthyány-uradalmak hajdúsága is.

A refeudalizáció azonban nem mindenütt járt sikerrel, legalábbis a XVIII. század első felében. Igen érdekes a katonaparasztság szempontjából a tanulmányunkban érintett csáktornyai katonáknak és a zágrábi püspök praedialistáinak XVIII. századi sorsa. Csáktornyán 1720-ban, azon alkalomból, hogy az uradalom újból gazdát cserélt, a kamara részletes urbáriumot fektetett fel.⁴¹ Ennek alapján a katonaparasztság helyzete a következőképpen alakult: Nedelicz és Perlak oppidiumokban a korábbi szabadságot Lipót császár már 1678-ban megerősítette, hangoztatván, hogy „e statu rusticano exemptionem” a katonai szolgálat fejében élvezik.⁴² Helyzetük 1720-ban is változatlan, míg Légrád oppidumban „bár az erőd (s így a katonai szolgálat!) megszűnt, a lakosok személyüket tekintve, továbbra is szabadok maradnak”.⁴³ A fenti három mezővároson kívül, további 11 helységben összesen 324 katonaparasztot írnak össze, míg 68 katonaparaszt már a földnélküliek listáján szerepel. Zömük már nem teljesít tényleges fegyveres szolgálatot, de régi kiváltságait megtartva, csupán az újonnan bevezetett mérsékelt árendával tartozik az uradalomnak.⁴⁴ A zágrábi püspökség uradalmaiban, a már ismert 1769. évi összeírás tanúsága szerint, a katonaparasztság ellenállása szabadságának védelmében még erőteljesebb és sikeresebb. Leszámítva az eredetileg is csupán kedvezményeket, de nem szabadparaszti állapotot élvező decimalisták jó részének jobbágyi sorba szorulását, a katonaparasztság gerince, a praedialista huszárság, a XVIII. század második felére is megőrizte személyének és katonai földjének szabadságát. (Annak tisztázása, hogy e két birtoktest katonaparasztságának sorsa miként alakult 1848-ig, további kutatás feladata.) A Batthyányak dunántúli hajdúi sem váltak mindenütt jobbágyokká, néhány helyen meg tudták tartani szabadparaszti helyzetüket.⁴⁵ Hasonlóképpen megőrizték függetlenségüket a XVIII—XIX. század folyamán a szekszárdi apátság praedialistái is, jóllehet maga az apátság nem épült újjá a török pusztítás óta.⁴⁶ A katonai határörvidék területén sohasem alakult ki többé nagybirtokrendszer és népességük szabadparasztként jutott el a kapitalizmus korszakába. Összehasonlításként utalunk arra, hogy a királyi katonaparasztok Lengyelországban

⁴⁰ *Rácz István*: Hajdúk... (1. a 16. ljt.) 142—160. o. és *Szendrey István*: A bihari hajdúk pere a hajdúszabadságért. Debrecen, 1958., 63. o.

⁴¹ A csáktornyai uradalom urbáriuma, anno 1720. OL UC 3:7.

⁴² Nedelicz oppidum urbáriuma (1. a 41. ljt.) 101—104. o.

⁴³ „postquam praesidium esse cessasset, incolae tamen quoad personas manserunt liberi”. Légrád oppidum urbáriuma (1. a 41. ljt.) 93. és 100. o.

⁴⁴ „Hi olim armis serviebant utpote quartalistae equites, octavalistae pedites, ad nem occasione contra hostem Turcam insurgent, nunc loco illius militaris obligationis solvunt arendam...” Novakovecz és más helységek urbáriumában (1. a 41. ljt.)

⁴⁵ Pl. Körmend és Város-Hídvég esetében. *Zimányi Vera*: Adatok... (1. a 21. ljt.) 290. o.

⁴⁶ Tolna megye Levéltára, Szekszárd. *Szakály Ferenc* szíves közlése nyomán.

is megőrizték függetlenségüket és mint jómódú szabadparasztek érték meg a hivatalos jobbágyszabadítást.⁴⁷

A katonaparasztság társadalmi súlyát és jelentőségét XVI—XVII. századi történetünkben teljes egészében és számszerűen még nem tudjuk felmérni. Befejezésül így csupán néhány alapvető konklúzió felvázolásával igyekszünk a további kutatás sikeréhez hozzájárulni.

1. Amidón a bécsi kormány katonapolitikája és a hadszervezet más formái a XVII. században csődött mondtak, a katonaparaszti szervezet, mely mint szükségmegoldás alakult ki, megfelelő *katonai erőt* biztosított az ország védelmére.

2. A földdel fizetett katonai szolgálatnak ez a sajátos rendszere sok helyütt a harcos jobbágyok (paraszti familiárisok) már századok óta fennálló szervezetét vette mintának, s fejlesztette tovább; túlnyomó többségükben azonban a török háborúk következtében deklasszálódott parasztság és a zsold nélkül maradt hajdúság tömegét jobbágyi terhek-től *mentes földhöz juttatta, fegyveres szolgálat* fejében.

3. A katonaparasztság tömege, mely a XVII. században de facto, sőt gyakran de iure is *szabadparaszti* állapotú, már pusztán létezésénél fogva is aláasta a feudalizmus rendszerét. Ez a passzív hatás nem lebecsülendő erő, amit az is bizonyít, hogy bár a földesúri reakció a XVIII. században általános refeudalizációra törekedett, a katonaparasztság jelentős része megőrizte szabadparaszti helyzetét.

4. A *hajdúszabadság* példája, azaz a szabadparaszti állapot elérésére való törekvés mind horvát, mind magyar vonatkozásban fontos és aktív szerepet játszott a korszak antifeudális paraszttözgalmaiban.

5. Annak ellenére, hogy bár jelenleg is vitás, vajon milyen mértékben őrizte meg szabadságát a XVIII—XIX. századi fejlődés folyamán a XVII. századi katonaparasztek tömege — az már ma is kétségtelen, hogy *egy részük* szabadparasztként érte meg a jobbágyszabadítást.

6. A katonaparasztság kialakulása *beszűkítette a gabonapiacot* a XVII. században, mert a korábbi fogyasztók (zsoldosok, földnélküliek) egy széles rétegét termelő parasztokká alakította át.

⁴⁷ Rusinski: Báthory István . . . (L. a 9. ljt.) 366—367. o.